

צילום: בנו רותנברג / אוסף מיתר / האוסף הלאומי לצילומים על שם משפחת פריצקר / הספרייה הלאומית

הקמת הבריכות של מפעלי ים המלח ב-1954. התפיסה היתה שצריך לנצל כל מה שאפשר

היום שבו המדינה עיגנה בחוק את הזכות להרוס את ים המלח

כולם מבכים עכשיו את גסיסתו של ים המלח. אבל כשמציצים בדיונים, במאמרים ובתחזיות מלפני עשרות שנים, מדהים לגלות עד כמה כל שלב ושלב במוות שלו היה ידוע מראש

ניר חסון

לאוצר הטבע החשוב ביותר שנפל בחלקן. הפייכת ים המלח מתופעת טבע עולמית וייחודית למפעל ענק להפקת אשלג אינה תקלה או טעות, מסבירה אנגלברג-ברעם, זוהי תוצאה בלתי-נמנעת של סדרת החלטות שהתקבלו במאה השנים האחרונות. המחקר הוא כרוניקה ביורוקרטית של אסון אקולוגי ידוע מראש.

"הלכנו לתהום בעיניים פקוחות, הכל היה צפוי מראש. כמעט הכל, הדבר היחיד שהפתיע היה עניין הבולענים, את זה את אחד לא צפה". במחשבה שנייה היא מוסיפה: "למעשה, מה שנפס היום כאסון אקולוגי הוא כוזה רק בגלל הבולענים, ללא הבולענים אני לא בטוחה שזה היה נתפס בכלל כאסון, לולא הבולענים זה בכ"ל לא תהום".

אנגלברג-ברעם מצביעה למשל על כתבה אחת מ-1946. תחת הכותרת "ניצול מי הירדן להשקאה לא יפגע בים המלח". בגוף הכתבה מוסבר כי תפיסת מי הירדן תביא לירידה מהירה במפלס ולהתייבשות האגן הדרומי של הים. "איך יכול להיות שהאגן הדרומי יתייבש והים לא ייפגע? משום שמה שהיה חשוב אז בים המלח הם המחצ"בים ולא הנוף. התפיסה היתה שצריך לנצל כל מה שאפשר, בלי להתייחס לים המלח כנוף שיש לו ערך בפני עצמו. הערך שלו הוא במינרלים שלו", היא אומרת. "ירידה בעשרה מטרים לא תשפיע על ריכוז התמלחת", מרגיע הכותב.

את מקורה של הגישה הזאת היא מאתרת בשורשי הציונות והיחס שלה לטבע. בנימין זאב הרצל חזה את הפקת המינרלים מהים, ובאוטופיה שחיבר אלחנן ליב לוינסקי ב-1922, "מסע בארץ ישראל בשנת ת"ת", מתוארת "עיר המלח", עיר בת מאה אלף תושבים לחוף ים המלח, שם "התכונה רבה מאוד, קול הולם פעם ושריקות המכורנות וקישור ארובות-העשן עולה ואלפי פועלים עובדים שם". שנת ת"ת, אגב, תחל ב-2039.

חברת האשלג הארץ-ישראלית – האם ההיסטורית של חברת ICL (לשעבר כי"ל) בעלת מפעלי ים המלח נכון להיום) – היתה הראשונה שהחלה בפעולות שיעצבו מחדש את ים המלח לצורך כריית המינרלים. החברה היתה עוף קצת מזורז בנוף החלוצי-ציוני של התקופה – לא קואופרטיב או מפעל הסתדרות, אלא חברה של

|| הרוצה ליהנות ממסע על פני כל ים המלח כולו... ימהר ויפיק את רצונו", כתב עיתון נאי הארץ. טריוו, "ההרוצה לסייר אגב אורחא את שאר הנקודות האכזריות שבחופי ים המוות וגם במקום המכונה לשון ימהר גם הוא, כי כל המקדים הרי זה משובח. אם לא כן ייתכן כי בעוד שנים מעטות לא תהא לו אפשרות ליהנות מכל אלה... בעצם ייתכן מאוד כי כל ים המלח כולו ישנה את מראו מכפי שהוא עכשיו, מכפי שהיה לפני מאות אלפי שנים, לפני מיליוני שנים". הדברים הללו נכתבו ב-1934.

87 שנים חלפו ונבואת הזעם הגשימה את עצמה. נכון לסוף 2021 ננטשו כל חופי ים המלח שבשטח מדינת ישראל, ורובם נהרסו כליל בשל הבולענים. למעשה עבור רוב הישראלים ים המלח הטבעי אינו אלא פיסת נוף כחולה באופק. בשתי נקודות עדיין ניתן לגשת למי הים באופן מוסדר: מספר חופים בפנינה הצפונית של הים, והטיילת בנווה זוהר בדרום ים המלח, שם נבנו המלונות על שפת כריכת אידי ענקית של מפעלי ים המלח. כל גישה אחרת לחוף הטבעי של ים המלח היא משימה למיטיבי לכת או לבעלי גיפים.

את המאמר של טריוו אפשר לראות כראשון המאמרים בעיתונות העברית שמוזהרים מפני אסון אקולוגי ונופי בים המלח. אבל זו תהיה קריאה אנכרוניסטית ושגויה. כאשר טריוו כותב באותם הימים על השינוי במראה הים הוא לא בהכרח מתכוון שזה שינוי לרעה. להפך, זה שינוי חיובי לקראת עתיד טוב יותר. "נושפים טרקטורים בכבודות, מתיישרים גושי קרקע אדירים, נשפכים סוללות-סייגים, נסללות דרכים, נעלמות ביצות, מתבלטים תחומי הבריכות לעתיד לבוא – ומתהווה משהו כביר שעוד לא היה דוגמתו בארצנו הנבנית", הוא כותב. כמו רבים אחרים באותה התקופה ובעשורים שעוד יבואו, הוא לא ראה בייבוש ים המלח בעיה אלא הזדמנות.

"הגישה לים המלח היתה כאל פרה חולבת", אומרת אורית אנגלברג-ברעם, שחקרה את ההיסטוריה הסביבתית של ים המלח במסגרת הדוקטורט שלה. שם הדוקטורט הוא "מוות ידוע מראש", והוא נכתב בהנחיית פרופ' אפרים לב וד"ר אסף זלצה. במחקרה היא מראה כיצד התייחסו התנועה הציונית ומדינת ישראל

צילום: יפסא / ארכיון דן הדני / האוסף הלאומי לתצלומים על שם משפחת פריצקר / הספרייה הלאומית

צילום: דוד אלון / לע"מ

"הטבע לא יתקן קלקלות
שנעשו בידי אדם", הזהיר
עזריה אלון, ממייסדי החברה
להגנת הטבע, ב-1966.
"כל מקום שנגרד אפילו גירוד
קל נשאר כך מאות שנים"

שמורות הטבע פונה למקלף ומבקשת ממנו שלא לכרות במקומות שיש להם חשיבות מבחינת הנוף והאקולוגיה, והוא עונה להם, יש חוק זי-כיון ואני אעשה מה שאני רוצה", אומרת אנג'ל ברג'רעם, "אבל בסוף הוא מסכים להקשיב ולהעביר את אזור הכרייה", היא מדגישה.

הסוד הגיאוגרפי הגדול

בשנות ה-60 התחילו לצוץ הקולות הראשון נים שרואים בים המלח יותר מאשר מכרה ענק. ב-1963, כאשר בניית המתקנים החדשים של מפעלי ים המלח היתה בעיצומה, התפרסמה בעיתון "דבר" כתבה שהקדימה את זמנה. "תחיי לה הופכים אנו את אגם החולה לאדמה חק-לאית. אחר כך אנו הופכים את ים כנרת לבריכת השקיה... ועכשיו הופכים אנו את ים המלח לביית חרושת כימי". כתב אז העיתונאי נחום פונדק. "ייתכן, כי פני מאון התשלומים משתפרים לאט-לאט — אבל הנוף שלנו להפוך... חלק גדול של ים המלח הנמצא עתה בתוך גבולותינו יהיה לשדה מלח נרחב, זה מוכרח לקרות תוך 60-70 שנה".

ב-1966 הוזהיר גם עזריה אלון, ממייסדי החבר-רה להגנת הטבע ותחום שמירה הטבע בארץ: "לפנינו תהליכים חוקיים ומינהליים ארוכים ומ-סובכים, עד לסיימם יש להבטיח כי לא יעשו במדבר ובחוץ הים דברים שאין לתקנם. צריך לזכור כי עקב תנאי האקלים אין לצפות כי הט-בע יתקן קלקלות שנעשו בידי אדם. אם בצפון באים המים והצמחים ומרפאים 'צלקות' — לא כן במדבר. כל מקום שנגרד אפילו גירוד קל נשאר כך עשרות ומאות שנים. זה יתרונו של המדבר

הרמטכ"ל לשעבר מרדכי
מקלף ניהל את מפעלי ים
המלח במשך יותר מעשור.
"תתייחס לים כמו אל מכרה
ענקי שבקושי התחילו לעבוד
בו", אמר פעם לאחד מעובדיו

מבלי לגרוע מכלליות האמור לעיל — סוללות, בריכות-אידוי, מעברי-מים, מחסומי-מים, תחנות שאיבה, תעלות, צינורות, קווי חשמל וכבלי חש-מל, כבישים, מתקני הגנה נגד שיטפון, בארות וקידוחים ומתקנים אחרים".

החוק עבר תחת מכש לחצים אדיר מצד הבי-נק העולמי, מסבירה אנג'לברג-כרעם. הבנק העו-למי, ולצדו בנקים אמריקאיים, היה אמור לממן את הקמת המתקנים החדשים לעיבוד אשלג בד-רום ים המלח, והוא רצה להבטיח שלחברה יי-תן חופש פעולה מלא. גם בצומת הזה היו מי שהתריעו: "דומני כי קשה יהיה להגן בפני דעת הקהל בארץ ובעולם על עובדת הכניעה בפני דרישותיו השרירותיות של מר בלאק (יוג'ין רו-ברט בלאק, נשיא הבנק העולמי דאז — נ"ח)", הוזהיר שר הפיתוח, מרדכי בנטוב, את שר האוצר, פנחס ספיר.

במפלגות השמאל ראו בכך, כמובן, השתלטות קולוניאליסטית וקפיטליסטית על משאבים לאומיים ותקפו את החוק בחריפות. "בחיפון בלתי-רגיל הסתיים בממשלה הדיון על הפקרת אוצרות ים המלח לבעלי הון פרטיים, ועל ביטול הבעלות הממלכתית על אחד ממפעלי היסוד הג-דולים והחשובים ביותר של ארצנו", האשים י-תומר מעיתון המפלגה הקומוניסטית "קול העם". למרות המחאות החוק עבר, ובדרום ים המלח החלו לבנות תשתיות ענקיות להקמת המפעלים המודרניים להפקת אשלג, תחת ניצוחו של מק-לף. אז גם החלה אחת הבעיות הסביבתיות הק-שות של ים המלח — כריית העפר להקמת הסוללות והתשתיות של המפעלים. בשלב זה כאה לידי ביטוי עוצמתו של חוק הזיכיון. "רשות

יומים פרטיים שרשומה בבורסה בלונדון. להנה-גת היישוב הסוציאליסטית לא היה קל לבלוע את הייצור החדש הזה. אנג'לברג-כרעם מעריכה שזו גם הסיבה שמייסד החברה, משה נובר-מייסקי, מהנדס יליד סבייה, נשכה מעט בהיסטוריוגרפיה הצינונית. העיר היחידה בארץ שבה יש רחוב על שמו היא ירושלים, וגם זה רחוב קטן למדי בשכונת רמת שרת. תיקון היס-טורי קטן נעשה לפני כשבועיים כש-ICL פתחה מרכז מבקרים על שמו של נובומייסקי במחנה הפועלים הישן בסדום.

הנסות הקפיטליסטית-בינלאומית של נובר-מייסקי איפשרה לו לנסות להציל את מפעל חייו עם פרוץ מלחמת העצמאות. באותה התקו-פה רוב הפעילות התעשייתית נעשתה בצפון ים המלח, בשטח שאמור היה להפוך על פי תוכנית החלוקה לחלק מהמדינה הערבית. נובומייסקי נפגש עם בכירים בריטים וירדנים והגיע לסיכום להותיר את המפעל על כנו במעין מובלעת בינ-לאומית. כיום הכרות המדינה הוא מיהר לעדכן את דוד בן-גוריון בסיכום. בן-גוריון אמנם ראה את העניין בחיוב, אבל מיהר לטקס ההכרזה ובי-קש שנובומייסקי יחזור מאוחר יותר. כשיצא נו-בומייסקי מהפגישה פגע בו אופנוע והוא אושפז בבית החולים. בהיעדרו קרס ההסכם, ובהוראת ההגנה הרסו פועלי המפעל הצפוני את המתק-נים מיהרו להימלט בסירות לסדום, לפני שהירדנים יכבשו את המקום.

לאחר הקמת המדינה ניסו לחדש את תהליכי ייצור האשלג בסדום. "ים המלח מהווה את האוצר הטבעי החשוב ביותר מבין אוצרות הטבע", נכתב בדוח ועדה ממסליתית ב-1949, מטרת הדוח היתה "להביא לניצולו המלא, המהיר והיעיל ככל האפ-שר של אוצר גלום זה". אבל רק ב-1952, כאשר המדינה הלאומית את חברת האשלג, המאמצים האלו צברו תאוצה. בשנים האלה הושקעו משא-בים גדולים, אבל היו גם כישלונות רבים. "הבדי-חה היתה שהדבר היחיד שטובע בים המלח זה כסף", אומרת אנג'לברג-כרעם.

ב-1955 מינו את הרמטכ"ל לשעבר מרדכי מקלף לתפקיד מנהל מפעלי ים המלח. מקלף ניהל את המפעלים במשך יותר מעשור ונדועה לו השפעה מכרעת על הנעשה במקום באותן השנים. בביוגרפיה שלו, שחיבר עמוס גורן, מתוארת פגישה של מקלף עם מועמד למשרת מהנדס החברה. מקלף תיאר לו את חזונו: "סכ-רים גדולים שיחלקו את הים הדרומי לבריכות אידוי, תחנות שאיבה ומפעלים למוצרי אשלג, ברום ומגנזיום", והוסיף: "תתייחס לים כמו אל מכרה ענקי שבקושי התחילו לעבוד בו".

אם לא היה בכך די, הרי שב-1961 התרחשה אחת ממקודות התפנית הדרמטיות בהיסטוריית התייעוש של ים המלח. הוכנסת העבירה את חוק זיכיון ים המלח. זה היה חוק יוצא דופן בספר החוקים הישראלי. הוא מנוסח כהסכם בין המדי-נה לבין חברת מפעלי ים המלח, או עדיין חברה ממשלתית, והוא מקנה לחברה זכויות בלתי-רגי-לות בשטחים עצומים. כולל, במפורש, את "הז-כות להרוס".

"הזכות הייחודית להשיג בדרך אידוי (שמשי או מלאכותי), צינון, כרייה, חציבה, או בכל דרך אחרת את מלחי-המחצבים", נכתב בחוק, "הזכות הייחודית... לעשות, להרחיב, לשנות, להחזיק ולהרוס, בים המלח ומתחתיו... לרבות — אך

וזה גם חסרונו. אם אנחנו רוצים לשמור לעצמנו את הנוף הזה, שאין שני לו, צריך קודם כל לא לפגוע בו".

ב-1973 התכנס סימפוזיון מדעי על ים המלח, ובו התריע דובר ושמר פרופ' דוד ופסי על אחת הבעיות החמורות ביותר של ים המלח, שתעסיק את המדינה ואת המפעלים במשך עשורים קדימה – עליית מפלס מי בריכות ים המלח. בניגוד לאגן הצפוני של הים, שסובל מהתייבשות מהירה (המפלס יורד בכ-1.2 מטר בכל שנה), האגן הדרומי סובל מבעיה הפוכה. מאז התייבשות האגן בסוף שנות ה-70, נהפך שטחו לשטח בריכות אינדיבידואלי של המפעלים. בכל שנה מזרימים המפעלים את המים מהאגן הצפוני ומציפים את הבריכות. בשנות ה-70, כאשר החלו להקים את המלונות הראשונים לחופי בריכת האינדיבידואלית ביותר (בריכת מספר 5, בורגון ים המלח), זו עדיין נראתה בעיה רחוקה.

"הבריכות עומדות להיחסם", זוהיר ופסי, "ואז המקום היכן שאנחנו יושבים כרגע, אם מי שיהיה יושב כאן נניח בעוד 10 שנים הוא יראה שדה מלח גדול. זה דבר שצריך לקחת בחשבון, מפני שסוף־סוף מקימים פה בתי מלון ותחילת פה תעשייה שהכנסתה היא בהחלט לא מבוטלת בהשוואה להכנסה שיש מאשגל, ואז מייעצים לנו לבוא ולהגביה את הסכרים, כדי שנדחה את פסק הדין הזה לאיזשהו זמן... כל התהליך שאנחנו חושבים עליו חייב לקחת בחשבון את הבעיה של סילוק המלח".

ופסי היה מהראשונים להעלות את הצורך להוציא את המלח מהבריכות. אבל רק עשורים אחר כך, כאשר מי הבריכות איימו להציף את המלונות, החלו דיונים קדחתניים בנושא. נושא קציר המלח בבריכה היה לאחת הבעיות הכלכליות וההנדסיות הקשות שאיתן התמודדה המדינה. לאחר דיונים ארוכים והקמת חברה ממשלתית ייעודית (החברה להגנות ים המלח) הגיעו המדינה והחברה לסיכום, ובשנה האחרונה החלה לפעול בבריכה הענקית דוברת שקוצרת את המלח מקרקעית הבריכה. עתה עומדת על הפרק שאלת עתידו של המלח שנקצר, מדובר בהרים של מלח שאיש אינו רוצה בהם. הרעיון האחרון של כ"ל הוא להניח משטח מלח ענק מצפון לבריכות ולבנות עליו חווה סולארית.

המאורע הדרמטי ששינה את מפת ארץ ישראל התרחש ב-1979. באותה השנה התייבש ונמחק מהנוף האגן הדרומי של ים המלח. הדרמה הזאת עברה בשקט יחסי. אנגלברג־ברעם איתרה כתבה אחת, של ישראל תומר מ"דיעות אחרות נות", שהתייחסה לאירוע. "מגיעים למצדה וקצת דרומית ממנה, מול הלשון המפורסמת, מתגלה לך הסוד הכמוס. אתה מבחין לפתע שמהו חסר לך. קורה כאן משהו מוזר. רגע אחד, אתה שואל את עצמך, איפה הים?... הדבר טרם נרשם בשום מפה של ארץ ישראל. זה כנראה הסוד הגיאוגרפי הגדול ביותר שהתרחש בימינו", כתב תומר.

אבל בשלב זה עדיין שלט בשיח אתוס הפיי־תוח. מפעלי ים המלח בשלב הזה היו מעין סמל לאומי, ומאזני חברת כ"ל וכמויות האשגל שהופקו מהים התפרסמו באופן קבוע בעיתונים. "כמו שבשנים שאחר כך עקבו אחר מאזן הכנרת, כך היו עוקבים אחרי כמה טון אשגל הופקו החודש", אמרת אלברג־ברעם.

אנגלברג־ברעם מזהה את נקודת התפנית

בתחילת שנות ה-80. נסיגת צה"ל מסיני בעקבות הסכם השלום עם מצרים הביאה ללחצי פיתוח כבדים על הנגב, בעקבות כך החלה לחלחל תחרות שה שאולי בכל זאת יש ערך גם בשמירה על המרחבים הפתוחים והשוממים של המדבר. ב-1982 נערך כנס היסטורי של החברה להגנת הטבע בחצבה שבערבה. עמוס עוז, ס. יזהר ועמוס קינן ניסחו בכנס ההוא מחדש את המונחים של אהבת הארץ וכיבוש השממה, והשיח כלפי המדינה ובכלל ים המלח החל להשתנות. "אולי היינו צריכים לשנות את הגישה שלנו אל המושג טבע. הטבע, לגביי, כולל את כל הזיכרונות של האדם, ואת כל הרחשים שהאדמה משמיעה ואת כל הסיפורים שיש לספר", אמר אז עמוס קינן.

ב-1986, כאשר מפעלי ים המלח הקימו את המסוע שמוכיל את האשגל ממפעלי ים המלח למישור רותם שלידי דימונה, מזהה אנגלברג־ברעם שינויים ראשוניים בתחום ההתחשבות הסביבתית של המפעלים. "הם כבר פועלים אחרת, לא רק על פי המינימום שהחוק חייב אותם", היא אומרת. החברה שכרה את שירותיו של אדריכל הנוף שלמה אהרונסון וצייתה להמלצות שלו בכל הנוגע להקטנת החתימה הנופית של המסוע ואפשרות מעבר של בעלי חיים מצד לצד. פחות מעשר שנים לאחר מכן, כאשר ממשלת יצחק רבין ביקשה להכניס תיקונים בחוק הנוי כיון לקראת הפרטת מפעלי ים המלח, ניכר כי השיח הציבורי והפוליטי על ים המלח השתנה, והמחירים הסביבתיים של המשך פיתוח ים המלח כבר נמצאים במרכז הדיון. "נדמה לי שזו פעם ראשונה שנושא של איכות סביבה – לפחות זה יהיה שכרנו בכל עמלנו – קיבל מידה רבה של תשומת לב", אמר אז השר להגנת הסביבה יוסי שריד בדיון. "היום עניינים של איכות סביבה הם לא עניינים של יפי נפש והם לא עניינים 'רוקים'. מדובר בעניינים כלכליים פרופר".

"אין תקווה למפעלים כאלה אם הם לא מוכיחים שהם משקיעים את כל המאמצים בשמירת איכות הסביבה, בשמירת הנוף, בהגנה על כל

הערכים החשובים לחברה כולה", הוסיפה ח"כ תמר גוזנסקי (חד"ש). קולות דומים היו אז אפילו בימיו. ח"כ עוזי לנדאו אמר בדיון: "עם כל הכבוד שאני רוחש למפעלים האלה ולתרומתם החשובה... אי אפשר לקבל את המהירות הזאת... הרצון להפריט והחיפוף מן השטן הם... בניין ורלצוף הארץ הזאת בבטון מקצה אל קצה, משבשת ופוגעת קשה באיכות החיים ובאיכות הסביבה ובאיונים שבין האדם, הטבע והצומח".

ביום חמישי שעבר סומנה עוד נקודת ציון בהיסטוריית הפיתוח והניצול של ים המלח. תחת השאיבה הענקית P-9 החלה לפעול התחנה, ששוכנת על גבי אסדה שנטועה כמה מטרים מעל המים, מול מצדה, היא מתקן השאיבה העוצמתי ביותר בארץ. זהו מבנה ענק של פלדה, צינורות ומשאבות שמחובר בגשר לחוף. היא הוקמה כדי להחליף את התחנה הקודמת, שכמו כל קודמותיה ננטשה בשל הצטמקות הים. היא תשאב 450 מ"ל מים קוב מים עשירים במינרלים לגובה 50 מטר כדי להזרים אותם בתעלה פתוחה דרומה לבריכת האידוי של מפעלי ים המלח.

בניגוד לתפיסה המקובלת, מפעלי האשגל לא אחראים לייבוש הים, אם כי יש להם תרומה לא מבוטלת לכך: משאבות הענק הישראליות והירדניות גוזלות מהים כ-20 ס"מ בכל שנה, מטר שלם נוסף אוכד בשל אידוי המים והעובדה שיש שראל, ירדן, סוריה והפלסטינים תופסים כמעט כל טיפה של מים מתוקים שהיו אמורים לזרום לים המלח. הנוצאה המשולבת היא, כאמור, נסיגה של כ-1.2 מטרים בכל שנה.

כמה קילומטרים צפוניים לאסדה נמצא החוף האחרון שנכנע למירוץ אחר הים המתרחק: החוף של אתר הספא חמי עין גדי, שנסגר בגל הקורונה הראשון. הצמחייה בכניסה למרכז המבקרים המפואר התחילה להתייבש ובפנים ערמו עובדים ארגוני קרטון לאריות חנות המזכרות. "כאשר עיתונאי מרחיק ראות שאל באחרונה את לוי אשכול ומה יקרה אז?" כתב פונדק ב-1963, "אמר לו אשכול – רשום את מספר הטלפון שלי. אז נוכל לשוחח על העתיד". ■

אורית אנגלברג־ברעם. "הדבר היחיד שהפתיע היה עניין הבולענים, את זה אף אחד לא צפה" צילום: אילן אסיי